

P. Verhaeghe (2020). Over woorden en dingen.

Opgenomen in: Brinkgreve, Ch. (ed.). *Taalkracht. Andere woorden, andere werelden*. Amsterdam, ISVG uitgevers, 2020, pp. 11 – 23.

Over woorden en dingen.

Taal is voor mij altijd belangrijk geweest. Geboren in een niet-geletterde familie en in een tijdperk zonder televisie heb ik als kind de lokale bibliotheek zo ongeveer van A tot Z uitgelezen (het was een kleine bibliotheek). Als leerling op het gymnasium kreeg ik dankzij begenadigde docenten toegang tot Homerus en Ovidius, later tot Seneca en Sophocles. Toen ik in 1978 afstudeerde in de psychologie droeg mijn licentiaatsthesis als titel: *Woord en beeld, een psychoanalytische studie*. Recent werd 'licentiaatsthesis' herdoopt tot 'masterproef'. Dit illustreert hoe woorden nooit neutraal zijn, want de nieuwe benaming wijst op een omslag van een Romaanse visie op de universiteit naar een Angelsaksische.

In diezelfde periode moet ik 1984 gelezen hebben, de meer dan ooit actuele dystopie van George Orwell, iemand voor wie ik een diepe bewondering koester. Zijn beschrijvingen (in 1948!) van de manieren waarop een dictatuur macht uitoefent, onder meer door de taal van de bevolking te manipuleren op grond van wat hij 'Newspeak' noemt, zijn ondertussen bewaarheid geworden. Nog later maakte ik kennis met Michel Foucault, de man die mij het woord 'discours' (vertoog) leerde kennen, samen met de manier waarop een dominant vertoog zo ongeveer allesbepalend kan worden voor een maatschappij. Mijn werk als psychoanalyticus leert mij hoe vormend woorden zijn, maar ook hoe ze kwetsende, zelfs dodelijke effecten kunnen uitlokken.

Ik hou van taal, omdat ik in mijn eigen geschiedenis ondervonden heb welke emancipatorische kracht en vrijheid zij ons kan verlenen. Dat het omgekeerde evenzeer mogelijk is, wordt in deze roeptoetertijden (denk aan Trump, Johnson en onze lokale varianten) maar al te duidelijk. 'Fake news', 'fake science', 'alternative facts' maken woorden verdacht – wie of wat kunnen we nog geloven?

Meer dan voldoende redenen dus om de kracht van taal nogmaals te bevragen. 'Nogmaals', want de kennis is er, van de *Retorica* van Aristoteles tot *L'ordre du discours* van Foucault. Het lijkt wel alsof onze tijd hun ideeën vergeten is, vandaar dat ik in de Babelgroep het voorstel gedaan heb om een aantal ervan opnieuw op de voorgrond te brengen.

Zelf besteed ik in deze inleidende tekst aandacht aan twee van die ideeën, om vervolgens te kunnen besluiten met een derde onderwerp. Het eerste hebben we te danken aan Zwitserse linguïst Ferdinand de Saussure (1857-1913), en handelt over de arbitrariteit van de taal – je kan er 'alles' mee zeggen. Het tweede komt van de Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) en handelt over de manier waarop vertogen macht uitoefenen zonder dat we het beseffen. Een dergelijke machtsuitoefening op grond van taal kan slechts omwille van de arbitrariteit, vandaar dat de Saussure eerst aan bod komt. Ik eindig mijn tekst met een schijnbaar ander onderwerp – identiteit. Schijnbaar, want wie wij zijn, heeft alles te maken met taal en vertoog.

De Saussure: woorden kunnen 'alles' betekenen

Een geliefkoosde menselijke activiteit is praten, in discussie treden met anderen. Elke televisiezender heeft wel een aantal 'talkshows' lopen. Als je daar als toeschouwer

naar kijkt en luistert, kom je vaak tot de vaststelling dat mensen langs elkaar heen praten zonder dat ze het beseffen. Dat is niet alleen het geval in dergelijke ‘shows’ – het woord alleen al – waar het accent op ‘scoren’ ligt en de luisterbereidheid gering is. De toren van Babel, de bijbelse metafoor voor een spraakverwarring, is simpelweg een alledaagse realiteit, en veel discussies komen neer op semantische misverstanden. Mensen kennen verschillende betekenissen toe aan dezelfde woorden zonder zich daarvan bewust te zijn, met als gevolg een oeverloos langs elkaar heen. Zelfs indien dat bewustzijn daagt, blijft het moeilijk: ‘Nee, dat bedoelde ik niet, wat ik eigenlijk wilde zeggen, is...’

De verklaring voor dergelijke misverstanden vind ik bij een auteur die voor een paradigmatische verschuiving gezorgd heeft in de linguïstiek: Ferdinand de Saussure. Als grondlegger van wat later de structurele linguïstiek genoemd wordt, schuift hij een radicale visie naar voor, onder meer met zijn introductie van het onderscheid tussen betekenaar (signifiant) en betekende (signifié). Vroegere linguïstische theorieën zochten naar een overeenkomst tussen woorden en dingen, in de romantische veronderstelling dat er ooit een universele oertaal zou bestaan hebben met daarin een duidelijk verband tussen die twee. De Saussure rekent daar eens en voor altijd mee af. Wanneer wij spreken, produceren we klankgehelen, betekenaars, die op zich betekenisloos zijn en slechts losjes verwijzen naar onderliggende betekenden. Het verband tussen een betekenaar en een betekende is volstrekt arbitrair, er is bijvoorbeeld niets in het klankgeheel ‘hond’ op grond waarvan ‘blaffend viervoetig zoogdier’ als betekende zou moeten oprijzen.

Deze theorie, die empirisch makkelijk te onderbouwen valt, was en is ronduit revolutionair. Net zoals elke vooruitgang in de wetenschap opent ze nieuwe vragen met als belangrijkste de volgende: als het verband tussen klankgehelen (‘woorden’) en onderliggende betekenden arbitrair is, hoe ontstaat er dan betekenis? En hoe komt het dat mensen, ondanks alle misverstanden, elkaar toch nog redelijk goed begrijpen? Het antwoord combineert drie elementen: conventie, context en retroactiviteit.

Als het verband tussen betekenaar en betekende arbitrair is, dan kan ik om het even welke betekenaar kiezen om te verwijzen naar een bepaalde betekende. Toch doen we dat niet (behalve als we een geheimtaal maken), omdat de beslissing al voor onze geboorte genomen wordt. Onze ‘keuze’ voor betekenaars berust bijgevolg op conventies. Elke concrete taal is een verzameling betekenaars die conventioneel tot stand gekomen zijn bij een bepaalde groep en vervolgens aangeleerd worden aan de kinderen behorende tot die gemeenschap. Maar de afspraken liggen niet vast, vandaar dat talen evolueren en veranderen. Er komen nieuwe betekenaars bij en reeds bestaande betekenaars worden gekoppeld aan nieuwe betekenden. Een dergelijke evolutie heeft vooral te maken met macht, dat zullen we straks bij Foucault lezen.

Conventie is een eerste belangrijke verklaring voor de koppeling tussen betekenaars en betekenden, maar volstaat op zich niet opdat er betekenis geproduceerd zou worden. Betekenis ontstaat pas wanneer een betekenaar deel uitmaakt van een reeks, en dus van een context. Een geïsoleerde betekenaar betekent niets. Doe de test: je krijgt één klankgeheel te horen (‘Oorlog!’) en automatisch denk je er andere betekenaars bij. Dat ‘automatisch’ houdt in dat je het klankgeheel spontaan in een associatieve context plaatst (bijvoorbeeld oorlog – Syrië – IS – vluchtelingen, ...); precies daardoor ontstaat er betekenis. De context is *jouw* context en kan behoorlijk verschillen van de associatiereeks van iemand anders. Wat andermaal verklaart waarom dezelfde betekenaar verschillende betekenissen kan oproepen.

Als betekenisverlenend element sluit context aan bij conventie, want ook contexten worden gedeeld door een groep. De familie waarin je opgroeit, de sociale klasse waartoe je behoort, het opleidingsniveau dat je deelt. Een mooie illustratie is het effect van citaten. Als iemand in een gesprek over de teloorgang van normen en waarden de volgende zinsnede laat vallen “Maar toen het uit was, was er fijne muziek van het leger”, doet dit alleen maar een belletje rinkelen bij gesprekspartners die vertrouwd zijn met Gerard Reve en diens gedicht *De blijde boodschap*. Voor wie het gedicht niet kent, betekent de zinsnede niets. Meteen verschijnt nog een andere eigenschap van taalgebruik: we bakenen er onze identiteit mee af. Wie Reve citeert, maakt duidelijk tot welke culturele kring hij of zij behoort en sluit in dezelfde beweging anderen uit. Taal werkt segregierend.

Het segregerende aspect kan doelbewust beoogd worden, in combinatie met het opdringen van betekenissen. Ondertussen staat dit bekend als ‘framing’, een techniek die politici gebruiken op advies van spindoctors. ‘To spin’ betekent ronddraaien en dus verdraaien, maar in mijn associatieve context roept het vooral een web op, geweven door kwaadaardige spinnen. Een netwerk waarin gebeurtenissen, ideeën en voorstellen een plaats krijgen met als doel de betekenis ervan te manipuleren, zodat die gebeurtenissen, ideeën en voorstellen in een moreel goed of slecht daglicht komen te staan. De metafoor van het web is nog verder bruikbaar: de vlieg die men wil vangen, is de overtuiging van de persoon die luistert of leest. ‘Framing’ heeft tot gevolg dat de feitelijke juistheid van een boodschap onbelangrijk wordt, het ideologisch doel is dat de eraan toegekende morele waarde blijft hangen. Een recent voorbeeld is de klimaatverandering, waarbij tegenstanders klimaatwetenschappers benoemen als ‘klimaatactivisten’, in schril contrast tot ‘klimaatrealisten’, de naam die ze voor zichzelf reserveren.

De context kan zich beperken tot een zin of een verhaal, maar kan ook veel ruimer zijn, zoals straks met het idee van vertoog zal blijken. Opvallend: context werkt met terugwerkende kracht. De derde factor bij betekenisverlening is dan ook retroactiviteit, de terugkerende beweging van het denken waarbij betekenis toegekend wordt nadat een eindpunt in het spreken of het schrijven bereikt werd. Aangezien een dergelijk eindpunt nagenoeg altijd voorlopig is, zal de toegekende betekenis ook een voorlopig karakter hebben. Breid de context uit, voeg nieuwe elementen toe, en de betekenisverlening van vroegere elementen zal verschuiven.

Concluderend: betekenisverlening is allesbehalve een eenduidig proces. Misverstanden zijn structureel ingebakken en de kans op doelbewust misbruik van taal is groot. Of een verhaal waar is of niet, hangt niet zozeer af van een steeds onduidelijke overeenkomst tussen woorden en dingen, wel van andere factoren. De belangrijkste daarvan is de autoriteit die toegekend wordt aan een nog ruimere, nauwelijks grijpbare context: het vertoog. Het verband tussen taal en machtsuitoefening schemert hier door en dat brengt mij bij Michel Foucault.

Foucault: vertoog en macht

Eens je door hebt wat framing is, kan je het leren doorzien. Zo schrijft hoogleraar bestuurskunde Hans de Bruijn een column voor *Trouw* waarin hij telkens voorbeelden van framing bespreekt. In een ervan toont hij hoe je bijvoorbeeld de manier waarop mensen denken over de beschermde stukjes natuurgebied verspreid over Nederland kunt beïnvloeden. Spreek over een ‘lappendeken’ van ‘snippertjes’ natuur, over ‘postzegeltjesnatuur’, en de boodschap is duidelijk: te klein, te onbelangrijk, mik toch

op grotere gehelen. Spreek over 'een robuust netwerk', over 'laatste restanten' van 'oorspronkelijke natuur', over 'nabijheid' van natuur, en je brengt een heel andere boodschap: behouden, verzorgen, liefst uitbreiden (de Bruijn, Natura2000, in *Trouw*, 3 november 2019).

Wat Foucault naar voren schuift als discours of vertoog, komt neer op een allesomvattende framing. Het allesomvattende zorgt voor onzichtbaarheid en maakt ontmaskering veel moeilijker. Concreet bestaat een vertoog uit een samenhangend geheel van woorden en uitdrukkingen met betrekking tot maatschappelijk relevante zaken. Een vertoog wordt gedeeld door een groep mensen die daarmee uiting geven aan hun opvattingen over 'de' wereld en actief bijdragen tot de constructie van een dergelijke wereld. Dit is zonder twijfel het ruimste voorbeeld van 'reïficatie', de verwerkelijking van een idee, want in dit geval gaat het over de verwerkelijking van 'de' wereld op zich én van onze plaats daarin.

De meest voor de hand liggende voorbeelden zijn religieus of ideologisch van aard. In Europa heerste eeuwenlang een religieus vertoog; in de vorige eeuw hadden we in het Oosten het communistische vertoog, tegenwoordig heerst het vrijemarktdiscours. Dergelijke vertogen zijn allesomvattend, waarmee we uit het oog verliezen dat sommige beperkt blijven tot veel kleinere groepen. Denk aan het vertoog van de strijkers in een symfonisch orkest. Hun taalgebruik geeft uitdrukking aan de wijze waarop zij zichzelf zien (en bijgevolg definiëren) in verhouding tot het publiek, tot de dirigent, tot de koperblazers, enzovoorts. Het identiteitsbepalende karakter van een vertoog wordt nog duidelijker als we het hebben over het LGTB-discours. Zo dacht een jongeman uit de provincie die op zijn achttiende 'uit de kast' gekomen was dat hij in Amsterdam 'zichzelf' zou kunnen worden. Hij moest heel snel vaststellen dat hij, samen met een nieuwe taal, ook een andere identiteit opgedrongen kreeg. Beide voorbeelden tonen hoe een bepaalde identiteit en het grondende vertoog ook een uitsluitingseffect bevatten: de anderen horen er niet bij.

In elke maatschappij zijn er verschillende vertogen tegelijkertijd aan het werk, waarbij er één overheerst. Wanneer een vertoog gedurende een langere periode dominant blijft, houdt dit in dat een bepaalde manier van denken letterlijk vanzelfsprekend wordt, aangezien ongeveer niemand nog vanuit een ander kader kan denken of spreken. De woorden en redeneringen die bij het dominante discours horen, zijn alomtegenwoordig, zowel in geschreven of gesproken teksten als in beeldmateriaal. Daardoor krijgen ze een dwingend karakter en lijken andere voorstellingen van en denken over relevante onderwerpen onzinnig, onrealistisch of zelfs immoreel.

Hoe een vertoog daadwerkelijk macht verwerft en uiteindelijk verliest, is materie voor historisch onderzoek. Eens een vertoog macht bezit, houdt het zichzelf in stand omdat het de werkelijkheid gaat sturen in een zelfbevestigende richting op grond van de door het discours aangestuurde psychosociale praktijken. Zo zal het dominante vertoog de organisatie van onderwijs, opvoeding en zorg bepalen, net zoals de informatieverspreiding, de organisatie van arbeid, de plaats van religie en de seksuele omgangsvormen. Als onze grootouders 'baden om genezing', 'berouw vertoonden' bij een misstap, de 'zondagsrust' onderhielden en burens beschouwden als 'hun evennaasten', gaven zij daarmee uiting aan een religieus vertoog. Als wij 'investeren' in relaties, burgers 'cliënten' heten, een zorgverzekering een 'product' is en wij '24/7' bereikbaar blijven, dan zijn zulke uitdrukkingen en de daarbij aansluitende praktijken illustraties van een vrijemarktvertoog. Het meest opvallende (en irritante) woord in die reeks is ongetwijfeld 'Succes!' (steevast met uitroepingstekens) als huidige maatstaf voor zo ongeveer alles.

De woorden tussen aanhalingstekens tonen hoe we de dominantie van een vertoog kunnen aflezen aan het gebruik van de voor dat discours typische betekenaars en uitdrukkingen in *andere* vertogen. Wanneer een maatschappij gedurende een langere periode beheerst wordt door een vrijmarktvertoog, dan zullen woorden en uitdrukkingen uit dat economisch discours gebruikt worden in velden waar ze niet thuishoren, zoals onderwijs, zorg, religie, onderzoek. Dat is nooit onschuldig, want een dergelijk oneigenlijk taalgebruik draagt bij tot de realisatie van een 'gekaderde' werkelijkheid. Een universiteit omschrijven als een 'kennisbedrijf', het moeten voorleggen van een 'businessplan' bij een aanvraag voor onderzoeksfondsen, een inschrijving als student op de rol definiëren als een 'contract', docenten beoordelen op hun 'output' – dergelijke uitdrukkingen hebben de universiteit ingrijpend veranderd omdat de mensen die ze gebruiken na verloop van tijd ook in die termen denken en er zich vervolgens naar gaan gedragen. Hetzelfde geldt voor de zorgsector die, net als de universiteit, haar eigen vertoog heeft moeten inruilen voor een economisch taalgebruik, met als gevolg dat er een nieuwe realiteit ontstaan is in wat ondertussen 'zorgbedrijven' heet.

Naast de psychosociale praktijken is er een tweede reden waarom een vertoog gedurende een langere tijd aan de macht kan blijven. De dominantie van een vertoog zit hem onder andere hierin dat het bepaalt wie een gezaghebbende stem heeft en wie niet. Zo lang het katholieke vertoog de scepter zwaaide, werd er geluisterd naar de paus en de bisschoppen over onderwerpen waar zij geen kennis over hadden, van het ontstaan van het heelal tot welke seksuele verhoudingen aanvaardbaar waren. Nu het vrijmarktvertoog heerst, wordt er geluisterd naar de visie van CEO's en economische lobbygroepen over de klimaatverandering. Beide voorbeelden tonen hoe gezag niet gekoppeld is aan kennis over het onderwerp, wel over de positie die de spreker of organisatie inneemt in de machtsverhoudingen. Vandaar dat Foucault het vertoog benoemt als een instrument voor waarheidsproductie.

Het verband met wat de Saussure beschreef, valt makkelijk aan te geven. De manipulatie van waarheid tot 'alternative facts' kan alleen maar omdat betekenis nooit vaststaat en altijd een resultaat is van conventie, context en retroactiviteit, bovenop de arbitraire verhouding tussen betekenaar en betekende. Klimaatverandering is als casus uitermate interessant omdat er twee opvattingen over waarheidsproductie lijnrecht tegenover elkaar staan: waarheid en kennis op grond van wetenschappelijk onderzoek versus waarheid op grond van een dominant politiek-economisch vertoog.

Taal stuurt onze blik op de werkelijkheid, waarna onvermijdelijk een verdere vormgeving van die werkelijkheid volgt. Als je kruiden in bloemenperkjes als onkruid benoemt, ga je wieden; als je een bos als een bron van economische winst beschouwt, ga je kappen.

Vertoog en de Ander, werkelijkheid en identiteit

Als kind verkennen wij de wereld dankzij onze zintuigen. Het woord 'zintuig' is een mooi samengesteld woord: tuigen om zin te verlenen aan wat we waarnemen. De zinverlening ligt niet in wát we waarnemen, wel in de betekenissen die we eraan toekennen. Dergelijke betekenissen vinden we als kind niet uit, ze worden ons aangereikt vanuit onze sociale omgeving. Op die manier wordt de waargenomen realiteit mijn werkelijkheid – 'ik realiseer mij iets' is een uitdrukking die we letterlijk mogen nemen en die een 'voor' en een 'na' afbakent. Hoe rijker mijn taal, des te rijker wordt mijn wereld. Wat we te weinig beseffen, is dat ook onze identiteit deel uitmaakt

van een talige geconstrueerde werkelijkheid, en dus evenzeer onderhevig is aan framing, macht en vertoog.

De stelling dat identiteit een constructie is, kan makkelijk aangetoond worden op grond van ontwikkelingspsychologisch en psychoanalytisch onderzoek. Een baby verwerft zijn identiteit dankzij spiegelingenprocessen, waarbij het woorden en beelden voorgehouden krijgt die tonen en vertellen wat het voelt en waarom, hoe het daarmee moet omgaan en hoe niet; ruimer: wie het is en wie het moet worden. Het proces op grond waarvan we woorden en beelden overnemen, heet niet toevallig identificatie – *ik ga gelijken op wat voorgehouden wordt*. Al heel vroeg maken kinderen keuzes om bepaalde woorden en beelden niet over te nemen, en eisen ze zo een stuk autonomie op. Het determinerende aspect van de identificatie krijgt een correctie door de separatie, het afstand nemen van wat de ouders voorhouden en het zelf maken van keuzes. Welteverstaan: kiezen voor andere invullingen voorgehouden door alternatieve bronnen.

Wat we overnemen, wat we weigeren en waar we voor kiezen, komt altijd van de Ander. Dit begrip danken we aan de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan (1901-1981) die daarmee de combinatie aanduidde van concrete, sprekende anderen met de symbolische orde, de woorden en beelden die ons bereiken langs alle mogelijke kanalen – tegenwoordig vaak digitale. Wie wij worden, hangt grotendeels af van de Ander. De combinatie met het discoursbegrip van Foucault ligt voor de hand: het dominante vertoog bepaalt wat de Ander ons zal voorspiegelen.

Als een op taal gebaseerde constructie is identiteit onderhevig aan dezelfde processen van betekenisverlening: arbitrariteit, context, retroactiviteit. Een voorbeeld: welke betekenis geef je aan je vrouwelijke (mannelijke) genderidentiteit, boven op het Reële van een vrouwelijk (mannelijk) lichaam? Welke invloed oefent de context uit op je vrouw (man) 'zijn'? Hoe kijk je terug op je vrouwelijke (mannelijke) identiteit van pakweg vijftientig jaar geleden? Latere hoofdstukken in een boek verlenen een andere betekenis aan vroegere, en dat geldt ook voor de betekenis die we aan onszelf geven. Identiteit is een dynamisch proces dat nooit stopt; we 'zijn' niet, we worden, in een voortdurende wisselwerking met onze omgeving.

De vroegste identificatieprocessen, tegenwoordig benoemd als 'mirroring', geven vooreerst inhoud aan ons zelfbeeld. In mijn redenering vormt het zelfbeeld, als primaire verhouding tegenover mijzelf en mijn lichaam, de basis voor drie andere verhoudingen: mijn genderidentiteit, mijn verhouding met autoriteit, mijn verhouding met mijn gelijken. Stuk voor stuk zijn dit belangrijke onderdelen van wie ik geworden ben en word, als resultaat van wat de Ander mij voorspiegelt en van de keuzes die ik daarbij gemaakt heb en maak. Het proces stopt nooit.

Begrippen zoals de Ander en het vertoog zijn zeer noodzakelijke uitbreidingen bij het in de psychologie en psychoanalyse nog te vaak gehanteerde individuummodel. Ze staan toe te begrijpen hoe identiteiten samen met sociale verhoudingen geconstrueerd worden, en – vooral – waarom ze stabiel blijven of waarom ze op relatief korte tijd kunnen veranderen. Wanneer een maatschappij gedurende een langere periode nagenoeg onveranderd blijft, heeft dit te maken met een aanhoudend dominant vertoog en een bijbehorende Ander. Dit kan de illusie scheppen dat identiteit een vaststaand gegeven is, eventueel zelfs intrinsiek gekoppeld aan nationaliteit of ras. Wanneer een maatschappij een versnelde evolutie doormaakt, heeft dit te maken met een nieuw vertoog en een gewijzigde Ander die een andere identiteit voorhouden. Dit is wat er ruwweg de laatste drie decennia plaatsvindt. De manier waarop wij tegenwoordig onze genderidentiteit invullen en de wijze waarop we autoriteit

uitoefenen zijn ingrijpend veranderd, samen met onze houding tegenover onszelf en anderen; het verschil met een halve eeuw terug is gigantisch.

De koppeling aan discours en betekenisverlening biedt ons een bruikbare methode om de veranderingen te begrijpen: een andere maatschappij is anders omdat ze gebaseerd is op een ander dominant vertoog dat een andere identiteit produceert op grond van een andere taal. De vraag of de aldus geproduceerde identiteit overeenkomt met een verondersteld oorspronkelijke, authentieke kern is even onbeantwoordbaar als de vraag of een woord aansluit bij een evenzeer verondersteld oorspronkelijk ding waarnaar het woord zou verwijzen. Op een andere vraag kunnen we wel antwoorden vinden: welke effecten hebben de woorden, heeft een vertoog op de door haar geconstrueerde realiteit? Meer specifiek: op de door haar geconstrueerde identiteit? Onmiddellijk daarbij aansluitend: in welke mate kunnen wij daar zelf invloed op uitoefenen?

Onze huidige identiteit en de daarbij aansluitende verhoudingen, tegenover onszelf en belangrijke anderen, worden ons voorgehouden door het neoliberale vertoog. Kort samengevat is de huidige verwachting dat iemand zich als individu altijd en overal competitief opstelt, zowel ten opzichte van zichzelf als ten opzichte van anderen, met continue groei, excelleren en zichtbaar succes als doeleinden. De digitale technologie heeft bovendien de snelheid van de verandering opgevoerd, zoals uit een aantal eigentijdse uitdrukkingen blijkt: quality time, quick fix, fast food, speed dating, povernaps. Ik ben een product dat ikzelf aan de man moet brengen, in voortdurende competitie met andere producten in een omgeving die één grote markt geworden is. Dat geldt ook voor velden die niets met economie te maken hebben, zoals opvoeding en ons liefdesleven. Er is een 'huwelijksmarkt', in relaties moeten we 'investeren'; kinderen moeten excelleren en zichzelf als een onderneming beschouwen met als motto 'kennis, kunde, kassa'.

In een wereld waarin iedereen een potentiële concurrent is, valt niemand te vertrouwen – een programma als 'Wie is de mol?' toont een uitvergroting van iets wat steeds meer mensen zich realiseren. De gevolgen van het veralgemeend wantrouwen zijn gevoelens van eenzaamheid (ook bij mensen met veelvuldige contacten) en een toenemende tegenstelling tussen winnaars en verliezers. De sociale, psychologische en medische gevolgen van een dergelijke polarisatie zijn ronduit negatief – dat blijkt uit elk onderzoek naar de effecten van sociale ongelijkheid. In mijn lezing gaan de gevolgen nog veel verder: in 'Identiteit' (Verhaeghe, 2012) toon ik aan hoe wij een neoliberale identiteit ontwikkeld hebben, zonder dat we dit beseffen; in 'Intimiteit' (Verhaeghe 2018) leg ik uit hoe een dergelijke identiteit een ziekmakende vervreemding veroorzaakt heeft.

De vaststelling dat identiteit een symbolisch aangestuurde constructie is, kan zowel positief als negatief geïnterpreteerd worden. Een pessimistische lezing benadrukt het determinerende karakter ervan: ik ben niets meer dan het product van mijn omgeving. Het vertoog waarin je opgroeit wordt hier een nieuwe invulling van de predestinatie waaraan ontsnappen onmogelijk is. De optimistische lezing heeft het over emancipatie en verandering: het groeiend bewustzijn dat onze identiteit verre gaande maakbaar is, impliceert dat we zelf de touwtjes in handen kunnen nemen, ons kunnen emanciperen van opgelegde identiteiten en keuzes kunnen maken voor nieuwe invullingen en andere verhoudingen. Maakbaarheid betekent dat verandering mogelijk is én dat we daar zelf een invloed kunnen op uitoefenen.

De koppeling tussen taal en vertoog, identiteit en werkelijkheid toont de noodzakelijke voorwaarde om verandering te bereiken. Zolang verandering uitgedrukt wordt in de taal van het dominante vertoog (in het huidige geval het vrijemarktvertoog), is het onmogelijk om buiten deze framing te denken, laat staan om veranderingen te introduceren. Een bewuste keuze voor een ander taalgebruik op basis van een ander vertoog, is meer dan ooit nodig. Wil je de wereld veranderen, begin dan bij je taal.

Paul Verhaeghe